

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ОНОМАСЮЛОПЧНІ ГРУПИ ДІЄСЛІВНИХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МІЖМОВНИХ ОМОНІМІВ

Людмила
Мартиросян
(Київ)

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується послідовно впровадженням системним підходом, що не тільки застосовується до кожного мовного рівня, а й поширюється на міжрівневі відношення.

Дослідження останніх років засвідчують, що "...жоден повний опис граматичного ладу чи будь-якого його аспекту не може бути здійснений без урахування взаємодії граматики й лексики... Навіть саме визначення граматики як науки повинно включати тезу, згідно з якою граматика вивчає різнорівневий формальний лад мови в її неподільних різноспрямованих зв'язках з системно організованою лексичною стороною цієї мови" [10, с. 4].

Для когнітивного підходу існування єдиних механізмів функціонування й перетворення мовних одиниць різних типів і різних рівнів (лексичного й граматичного) є одним із основних постулатів, що давно усвідомлений і реалізований, наприклад, у концепції Ю. Д. Апресяна, який запропонував єдиний підхід до лексичних і граматичних значень і єдину метамову (мову трактувань) для опису їх взаємодії [1]. Звідси можна припустити, що різні варіації словесного матеріалу щодо граматичних зразків становлять одну з характерних рис певної мови.

У плані аналізу лексико-семантичної системи мови чільне місце займає дієслово, оскільки ця частина мови вирізняється складністю свого значення, різноманітністю граматичних категорій і форм, багатством парадигматичних і синтагматичних зв'язків. Сукупності дієслів – це той фонд, який мова надає мовцю для опису світу.

Однак теоретичне та практичне значення дієслова не вичерпується лише цими аспектами, у зв'язку з чим лексико-семантичні й граматичні особливості цієї частини мови й дотепер лишаються предметом більшості сучасних досліджень.

Спираючись на погляди В. Гумбольдта й Г. Штейнталя, ще О. О. Потебня створив своєрідну лінгвістичну теорію дієслівності, де дієслово виступає як "найвища, найабстрактніша, гнучка, конструктивна й вічно прогресуюча категорія людської мови" [4, с. 238].

До того ж, розглядаючи значення дієслова, необхідно враховувати його екстралінгвальну й лінгвальну зумовленість, оскільки денотатом дієслова є ситуація, до складу якої входять субстанції з їхніми ознаками й процеси з їх характеристиками [8, с. 359]. Цим значною мірою пояснюється складність (багатокомпонентність) структури значень дієслова, а також гомогенний та гетерогенний характер компонентів, що становлять його значення [6; 7], тощо. У цілому "розмежування дієслівних лексем за характером їх семантики викликає певні труднощі, тому що в дієслові більше, ніж в інших частинах

мови, перетинаються, взаємодіють лексичне й граматичне, власне знакове й структурне значення" [12, с. 128].

Єдність лексичних та граматичних категорій дієслова виявляється також у сфері міжмовної омонімії. Імплицитні властивості дієслівних слів форм відбивають перш за все національні особливості мови, її внутрішню специфіку, а тому є важливими у зіставному аспекті.

Аналіз дієслівних омонімічних одиниць у зіставлюваних українській та російській мовах з урахуванням функціонально-семантичних полів аспектуальності, тобто набору *граматичних, лексичних та словотворчих засобів для вираження дієслівної семантики*, за О. В. Бондарком, Н. Ю. Шведовою [5; 10], та з огляду на структурно-таксономічні класи дієслівної семантики, референтну та сигніфікативну сфери позначуваного дозволяє виокремити такі *функціонально-ономасіологічні групи* (далі ФОГ) [2; 3]. Останні включають кілька блоків, які, у свою чергу, розгалужуються на певні ЛСГ. До того ж переважна більшість розглянутих омокорелятивів мають дифузну семантику, співвідносяться з різними бінарними й тернарними семантичними протиставленнями.

I. Дієслова, у яких відображені об'єкти реальної дійсності:

1. Екзистенційні дієслова на позначення зародження, народження, початку, започаткування чогось: укр. *являтися "ставати відомим, проявлятися"* – рос. *являются "ставати, бути, виявлятися", "виникати, поставати", "слугувати чимось"* тощо; укр. *настати "набути стійкості", "поширитися", "з'явитися"*, – рос. *настать "розпочатися, настати"*, яке повністю збігається з одним зі значень українського відповідника *настати*; укр. *витикатися "пробиваючи щось, з'явитися назовні", "трохи виднітися"* – рос. *вытыкаться "виштрикуватися, вистромлюватися"*.

2. Дієслова на позначення досягнення рослинами зрілості, способу росту, родючості тощо: укр. *дозріти "доглянути когось", "набути духовної та фізичної зрілості", "досягти завершеної форми"* - рос. *дозреть "достигнути"*; укр. *урости (врости) "рости в глибину чогось", "органічно входити в щось", "осідати", "з'явитися", "збільшитися в обсязі"* – рос. *урастить "зменшитися"*.

3. Дієслова на позначення завершення росту, зникнення частин плодів і рослин, зміни внутрішнього стану людини, які каузують семантику зменшення, втрати, знищення, зникнення: укр. *зникнути "припинити існування", "стати непомітним", "непомітно залишити якесь місце", "загубитися"* – рос. *сникнуть "опуститися, похилитися, поникнути, зів'янути", "зигулитися"*; укр. *чахнути "видати раптовий звук (про машину, механізм)", "ставати холодним, вистигати", "згасати", "втрачати ясність думки", "в'янути", "втрачати силу, здоров'я"*. Останні два значення збігаються з рос. *чахнуть "перестати існувати", "стати непомітним", "непомітно залишити щось"*.

4. Дієслівні омопари зі значенням внутрішнього стану людини або живої природи як результату цілеспрямованої дії: укр. *добріти "добрішати"* – рос. *добреть "повніти, гладшати, товстіти"*, друге значення повністю збігається з українським; укр. *достигати "ставати зрілим", "набувати завершеності"* – рос. *достигать "досягати (про звуки)", "доходить до певного рівня"*,

"доживати до певного віку", "здобувати бажане" тощо. Зазначені дієслова є дифузними, оскільки перебувають, з одного боку, в парадигматичних відношеннях синонімії з ЛСВ дієслів укр. *дозріти* рос. – *дозреть*, а з другого, – набір значень російського відповідника створює опозицію "внутрішній стан/простір".

5. Омокореляти зі значенням активного впливу на об'єкт, механічної дії, конструкції, створення артефактів чи інших об'єктів: рос. *настроить* "набудувати у великій кількості", "настроїти музичний інструмент", "полагодити" – укр. *настроїти* з тими самими значеннями, крім "набудувати"; укр. *створити* "дати життя, існування", "утворити що-небудь", "підготувати, забезпечити", "окреслити головне" – рос. *створить* "закрити", "змістити".

II. Дієслова, у яких відбиті загальні форми існування матерії:

1. Натурфакти (речі, небо, небесні світила, ділянки земної поверхні явища земної поверхні, явища природи): укр. *зоріти* "випромінювати світло", "блищати", "світитися", "світати" - рос. *зорить* "доводити до стану зрілості", "руйнувати". Як бачимо, українське дієслово містить у собі семантику зазначеної ЛСГ, на відміну від російського відповідника, який позначає фізичну дію або процес дозрівання чогось. Отже, простежуємо співвіднесеність з різними референтними сферами; укр. *завітри* "почати віяти (про вітер)" – рос. *заветреть* "втратити свіжість, почати псуватися" (формальні розбіжності зведено до регулярних фонемних кореспонденцій *i-e*).

2. Дієслова-омоніми з концептуальним протиставленням світла/під'їми, бачення/небачення. горіння, свічення тощо: укр. *загасити* 1. "стримати розвиток чогось" – рос. *загасить* 1. "припинити горіння", з таким самим значенням, як і укр. *загасити* 1. укр. *висвітити* 1. "яскраво світити", 2. "виділятися блискучою поверхнею", 3. "зробитися яскравим", 4. "освітивши, виділити з під'їми" тощо – рос. *высветит* 1. у значенні укр. *висвітити* 4. У цьому разі також фонетичні відповідності є закономірними, оскільки *i-e* становлять рефлекс колишнього *ь*; укр. *лучитися* "статися (про подію)", "стати в нагоді", "потрапити на очі" – рос. *лучиться* "променитися", "сяяти, блищати (про очі)", "розходить лініями".

3 Дієслова зі значенням сприйняття органами зору: укр. *надивитися* "досхочу надивитися на щось", "багато побачити чогось у житті", "намилуватися чимось" – рос. *надивиться* "надивуватися", укр. *глядітися* "мати вигляд", "бути обережним, остерігатися" – рос. *глядеться* "дивитися, видивлятися, вдивлятися".

4. Омонімія дієслів зі значенням звучання: укр. *ойкнути* "злякатися", "крикнути ой", що збігається з російським *ойкнуть*; укр. *заплескати*¹ "почати аплодувати", "розповсюджувати плітки", *заплескати*² 1. "прибити поверхню ґрунту під час дощу", 2. "залити, забризкати", 3. "доходити, докочуватись (про хвилі)". Останні два значення мають повні відповідники в російській мові. Рос. *заплескать*¹ 1. "заплюскати", 2. "залопотіти, залопотати"; укр. *тарабанити* 1. "барабанити", 2. "швидко й нерозбірливо говорити", 3. "везти щось важке, перти", 4. "сильно гримати" – рос.

тарабанить у значенні укр. *тарабанити* 4.; укр. **фукати** "докоряти кому-небудь", 2. "дмухнути", 3. "сказати "фу" – рос. **фукнуть** збігається з укр. **фукнути** в значеннях 2, 3 і не збігається в значенні "вигнати, турнути", "розтринькати" (про гроші), "пирхнути, форкнути (про коня)".

III. Дієслова на позначення абстрактних понять: психофакти, свідомість, почуття, інтелект, емоції тощо:

1. Дієслова на позначення позитивного або негативного стану чи вольового пронесу. Так, протиставлення фізіологічного та емоційного станів простежуємо в укр. *хлипати* "важко дихати", "чвакати (про рідину)", "схлипувати плачучи". Останнє значення збігається з моносемічним російським відповідником *хлипать*; рос. **ликовать** "радіти" – укр. *лікувати* "медична процедура". Отже, тільки російське дієслово відповідає семантиці описуваної ЛСГ в межах ФОГ, а українська номінативна одиниця позначає фізичну дію з метою впливу на об'єкт. Українське дієслово *журитися* зі значенням "турбуватися про когось або про щось", "засмучуватися", з яких останнє відповідає російському **журиться**; укр. **щеміти** "боліти", "викликати почуття пригніченості, депресії" збігається з рос. **щемить**, специфічним серед яких виявляється значення "стискати (про серце, горло, душу)"; укр. **мліти** 1. "втрачати свідомість", 2. "знемагати від високої температури", 3. "упривати (кулінарне)" – рос. **млеть** "насолоджуватися", "завмирати внаслідок потрясіння", "втрачати чутливість (про частини тіла)", що збігаються з такими ж українськими ЛСВ.

2. Дієслова на позначення інтелектуального стану або діяльності, процесу. Укр. **визубрити** "механічно завчити напам'ять", яке відповідає рос. **вызубрить¹, вызубрить¹** "визубрити, вищербити". У цьому разі ЛСВ російського дієслова співвідноситься з іншою референтною сферою: активна механічна дія на об'єкт для зміни його стану. Про цю ЛСГ йтиметься нижче. Пор. ще укр. **визнати** "вважати дійсним, законним", "погодитися", "належати до того чи іншого віросповідання" – рос. **вызнать** "вивідати"; укр. **дурніти** "ставати дурним" – рос. **дурнеть** "поганіти, миршавіти". Тільки перше значення вписується в зазначену ФОГ, друге ж – тяжіє до семантики зміни внутрішнього чи зовнішнього стану.

Указана група за семантикою зближується з дієсловами говоріння, мовлення, комунікації та інших знакових форм передачі інформації: укр. **оговорити** "обмінятися поглядами, думками, враженнями", "звести наклеп, обмовити", "домовитися про щось". Два останні значення збіглися з двома останніми значеннями російського відповідника **оговорить**. Водночас перший та другий ЛСВ російського слова виявляються специфічними "зробити застереження", "зауважити". Укр. **гвоздити** 1. "говорити переконливо, впевнено", 2. "вникати в суть справи", 3. "сильно бити" – рос. **гвоздить** 1. "наполегливо твердити одне й те ж", 2. - у значенні укр. **гвоздити** 3.

3. Дієслівні омоніми на позначення соціально-економічних стосунків та контактів (сфера обміну, звичаєвість, обрядовість тощо). Укр. **гостити** "пригощати", "бути гостем". Останнє збігається з рос. **гостить**. В українській мові дієслово **заручитися** набуло термінологічного, вузького значення, яке

реалізується у весільному обряді, коли йдеться про заручини, весільну домовленість про шлюб. Це значення в українській мові етимологічно пов'язується з мотивом руки (рука виступала символом згоди, руки молодих зв'язувались весільним рушником), що впливає з етнографічних описів П. Чубинського, Хв. Вовка та ін. У російській мові лексема *заручиться* вживається на позначення підтримки, первісної домовленості, якщо йдеться про літературну мову. У різних локальних традиціях росіян звичаєва семантика заручин також наявна [11, с. 50-51]. Пор., також укр. *ладити* "готувати до чогось", "жити у згоді, дружити", "майструвати, виготовляти". Два останніх значення збігаються зі значенням рос. *ладить* 3, 4. Натомість значення "збиратися, лагодитися, мати на думці і т. ін.", "повторювати, торочити, товкти" в українській мові відсутні. Відзначимо, що первісне *laditi розглядається як похідна форма від *lagoditi М. Фасмером, О. Трубачовим та іншими дослідниками [13]. Лексичний архетип *laditi ще зберігає зв'язок з ідеєю порядку, примирення, якого власне й досягали шлюбні сторони під час весільних змовин.

4. Дієслова зі значенням етикету, моралі, норм поведінки, взаємності та інших аксіологічних понять. Укр. *вітати* "звертатись до когось з привітанням", "виявляти прихильне ставлення до когось", "поздоровляти з нагоди якоїсь події, свята", "з радістю сприймати щось", "пригощати, запрошувати". Російські значення слова *вітать* мають інший сигніфікат, зокрема "жити де-небудь", "літати", "фантазувати". Отже, семантика останніх співвідноситься з просторовими поняттями, семантикою руху чи інтелектуальною сферою, які практично повністю покриваються українським формально відмінним відповідником *вітати*. Укр. *ввірити* "довіряти кому-небудь", "доручити, повірити". В останньому значенні воно збігається з російським *вверить*. Пор., укр. *гризтися* "страждати, переживати", "кусати один одного (про тварин)", "постійно сперечатися, сваритися". Два останні значення українського дієслова збігаються з усіма варіантами російського *грызться*. У цьому випадку семантика взаємності плавно переходить у семантику невзаємності та внутрішнього стану. Цікавим виявляється антонімічне протиставлення семем *добре/погане* таких дієслів, як укр. *ославити* "поширювати добрі вісті, хвалити", "поширювати погані чутки, ганьбити". Російський відповідник *ославить* має тільки негативне значення, яке збігається з українським. Аналогічні відношення простежуємо при певному зсуві значення в російському *охаять* "звести наклеп", на відміну від українського *охаяти*, пов'язаного з ідеєю фізичної чистоти, позитивного зовнішнього вигляду, порядку (пор., рос. *охаять* з семою моральної нечистоти). У цьому разі маємо аксіологічну опозицію *добре/погане, чисте/брудне* або в переносному символічному осмисленні – *чорне/біле*.

IV. Дієслова буття, активної фізичної дії, часу, простору:

1 Онтологія життєвого циклу людини: життя, смерть, доля, демонологія, міфологеми. Укр. *ворожити* 1. "застосовувати слова, засоби, чарівна сила яких впливає на людину, природу", 2. "займатися якоюсь роботою", "клопотатися", 3. "ворожбою гадати". У цьому останньому значенні

відбувається повний збіг з єдиним значенням російського дієслова **ворожитьь**. Пор., афіксальні похідні **заворожити** 1. "гаданням на картах віщувати долю", 2. "вплинути на когось чи щось своїми чарами", 3. "зачарувати, полонити (переносне), причарувати" — рос. **заворожитьь** у значенні укр. **заворожити** 2, 3. Укр. **гадати** 1. "думати, розмірковувати", 2. "мріяти", 3. "вважати", 4. "мати намір щось зробити", 5. "розкладаючи гадальні карти, віщувати майбутнє чи минуле; ворожити", 6. "здогадуватися, припускати", 7. "очікувати, сподіватися" — рос. **гадать** збігається з трьома останніми значеннями українського відповідника. Укр. **губити** "втрачати щось", "утрачати певні якості, особливості", "призводити до загибелі" — рос. **губитьь** збігається лише з останнім значенням українського дієслова.

2. Дієслова, утворені за моделлю "обробляти певним способом -викликати зміну складу, стану, вилучати", за Ю. Д. Апресяном. Рос. **стирать¹** "прати", рос. **стирать²** "втирати (стіл)", "тертям пошкоджувати шкіру, тертям подрібнювати щось". Усі значення українського **стирати** відповідають значенням російського **стирать¹**. Російське **стирать¹** у значенні "прати" зумовило міжмовну омонімію. Укр. **теребити** "очищати від шкаралупи й лушпиння", "жадібно їсти, жерти", "нести щось важке, тягти", "нести нісенітницю, довбати, плести", "несильно смикати, термосити", "перебирати в пальцях, чіпати" — 5, 6 значення українського слова збіглися з двома останніми значеннями російського **теребитьь**. Три перших значення цього дієслова зумовили міжмовну омонімію: 1. "брати, вибирати", 2. "смикати", "скубти". Укр. **випрїпати** "вичистити від пилу" — рос. **вытрепать** "нам'яти, відтягати (за вуха)", "випрїпати коноплю, льон". Укр. **закаляти** "забруднити" — рос. **закалять** "загартовувати", "зробити морально та фізично міцним". Укр. **околотити** "обмолотити снопи, не розв'язуючи їх" — рос. **околотить** "оббити", "пошкодити ударами". Значення зіставлюваних омонімічних одиниць співвідносяться за різним виявом фізичної дії з боку активного агенса: обробка злаків у господарчій сфері — активна фізична сила суб'єкта.

3. Дієслова зі значенням фізичної або механічної дії, руйнування, деструкції, поділу на частини, подрібнення. Укр. **виломити** "зібрати качани кукурудзи", "зламати, переламати", "виламати за один раз" — рос. **выломить** уживається з одним значенням, яке збігається з останнім українським; укр. **обкраювати** "коротко й нерівно підрізати щось", "надмірно обмежувати, погіршувати щось, скорочуючи", "залишати собі певну частину, призначену для когось" — рос. **обкраивать** "кроїти", "обманювати когось під час крійки"; рос. **пластовать** "різати пластами", "вздовж розрізати рибу, членувати" — укр. **пластувати¹** "плазувати", **пластувати¹** збігається з другим значенням російського дієслова. У цьому випадку внутрішньомовні омоніми в українській мові співвідносяться з ідеєю переміщення, руху в просторі, а російський відповідник включається в групу "фізичний поділ".

4. Дієслова зі значенням руху, зміни положення об'єкта, переміщення (стан спокою, різноспрямованої дії, просторові орієнтації, локуси й т. ін. У укр. **обігнати** "махаючи чимось, відігнати комах", "випередити під час бігу" — рос. **обогнать** у значенні українського **обігнати** 2. (з регулярною афіксальною

кореляцією *i-o*); укр. **пролягати** "бути між ким або чим-небудь, знаходиться", "виникати, з'являтися", "спрямовувати", "проходити (про час)", "простиратися, тягнутися" – рос. **пролега́ть** з одним значенням, що збігається з останнім українським; рос. **кататься** "котитися", "качатися", "здійснювати прогулянку на чомусь", "багато й часто їздити кудись" – укр. **кататися** збігається з наведеним комплексом ЛСВ 3, 4; укр. **обме/жувати** "встановлювати певні межі, бути межею чогось, відділяти щось від чогось" – рос. **обмежева/ть** "виділити межі земельної ділянки".

Отже, за характером референтної співвіднесеності дієслівних міжмовних омонімічних одиниць з дифузною семантикою виокремлено 4 функціонально-ономасіологічних блоки, що містять у своєму складі від 2-х до чотирьох ЛСГ: 1) дієслова, у яких відображені об'єкти реальної дійсності, 2) дієслова, у яких відбиті загальні форми існування матерії, 3) дієслова на позначення абстрактних понять: психофакти, свідомість, почуття, інтелект, емоції, 4) дієслова буття, активної фізичної дії, часу, простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл \Leftrightarrow Текст" // Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 1. Wien, 1980.
2. Бацевич Ф. С. Функціонально-ономасіологічний аналіз лексики (на матеріалі російської мови) // Мовознавство. – 1989. – № 1.
3. Бацевич Ф. С, Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов, 1997.
4. Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. – К., 1977.
5. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. – М., 1999.
6. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. – М., 1981.
7. Гайсина Р. М. Значение и синтагматика глаголов (на материале глаголов отношения). – Уфа, 1980.
8. Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972.
9. Кочерган М. П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К., 1997.
10. Слово и грамматические законы языка: Глагол / Н. Ю.Шведова, В. Н. Белоусов, Г. К. Касимова, М. М. Коробова. – М., 1989.
11. Тищенко О. В. Типологічна характеристика обрядової лексики в українській та російській мовах (на матеріалі весільних номінацій). – Дис... канд. філол. наук. – К., 1994.
12. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М., 1974.
13. ЭССЯ: Этимологический словарь лавянских языков. Праславянский лексический фонд. – М., 1974–1991. – Вып.1 –23.